

There are a lot of psychological terms and concepts, which are useful in analysis of cultural landscapes. However, it seems that in interdisciplinary approach to the cultural landscapes one should employ such concepts, which are particularly capacious, i.e. they integrate and synthesise other psychological processes that are strictly connected with other disciplines' researches into cultural landscapes. Therefore, the concept of "perception" and "lifestyle" appears very helpful and meaningful in interdisciplinary researches upon cultural landscapes.

Dr Maria Pietras
Zakład Dydaktyki Geografii
Katedra Geografii Fizycznej
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec

STUDIA REGIONALNE

PROBLEMY OCHRONY I KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU
GÓRNEGO ŚLĄSKA

NA TLE DOŚWIADCZEŃ Z INNYCH REGIONÓW POLSKI

Red.: Andrzej T. JANKOWSKI, Urszula MYGA-PIĄTEK, Grzegorz JANKOWSKI
Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2002

Alicja Szajnowska-Wysocka

EUROPEIZACJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO
GÓRNEGO ŚLĄSKA

Historia Śląska jest mocno związana z problemami europejskimi. Wypowiedź K. Kutza (1997): „*Historia dawna, niedawna i teraźniejsza ma tu swoją odmienność, którą trudno pojąć i do czegokolwiek przyrównać. Bo Śląsk ma swoją własną historię i odmienny rozwój cywilizacyjny. Szedł inną drogą ku Europie i inną ku Polsce*” zawiera zamierzoną przesłankę, wg której dzieje Śląska są bardziej europejskie niż polskie. Ów swoisty skrót myślowy zwraca uwagę, iż Śląsk zawsze był wprzęgnięty w problemy europejskie. Od pradziejów był częścią Europy i w sensie geograficznym i w sensie kulturowym, dzielił z nią losy, choć jednocześnie utrzymywał własną specyfikę.

W wieku X Górny Śląsk znalazł się w zasięgu oddziaływań politycznych Wielkiej Morawy i czeskich Przemyslidów, a pod koniec X wieku – Piastów. Następnie przez trzy wieki Śląsk rozwijał się wraz z państwowością polską. Po podziale dzielnicowym B. Krzywoustego stał się samodzielnym księstwem. W późniejszym średniowieczu włączenie go do Czech sprzyjało niemieczeniu i politycznemu oderwaniu od Polski. W ten sposób Śląsk partycypował w politycznym i kulturowym rozwoju Czech, będąc częścią wielkiej Rzeszy i w końcu Europy (Szczepański, 1998; Szajnowska-Wysocka, 2003).

Przez całe średniowiecze Śląsk był więc ulokowany w europejskim systemie przestrzennym, którego wyrazem były dwa główne trakty handlowo-komunikacyjne przecinające omawiany region, a mianowicie: 1-szy biegnący ze wschodu na zachód – z Kijowa i wybrzeży czarnomorskich przez Kraków, Wrocław do Pragi i Norymbergii; 2-gi z południa na północ (szlak bursztynowy) z Włoch przez Kotlinę Kłodzką lub Bramę Morawską ku Bałtykowi (Drabina, 1994).

Z kolei w XVI wieku Śląsk przeszedł pod panowanie Habsburgów, a pod władzą tej dynastii znajdowała się większa część Europy. A po wojnie 30-letniej i 7-letniej Śląsk został w 1763 r. włączony do Prus. Wtedy po konfliktach religijnych (protestanci i katolicy) zaczął się problem etniczny, który od tej pory był stale obecny i choć w innym kontekście, przetrwał do dziś.

Uprzemysłowienie na Górny Śląsk dotarło z centrów zachodnio-europejskich. Drugi impuls europejski dotarł na Górny Śląsk wraz z uprzemysłowieniem. Jak wiemy, początek eksploatacji węgla kamiennego na Górnym Śląsku wiąże się z wyczerpywaniem się drewna przerabianego na węgiel drzewny dla hutnictwa. Wprawdzie Górny Śląsk w stosunku do europejskich ośrodków przemysłowych był opóźniony i w XIX w. stanowił dalekie peryferie Europy, to jednak szybciej niż pozostałe etniczne polskie ziemie znalazł się w kręgu ówczesnej gospodarki europejskiej. Ów region jako zjawisko historyczne pojawia się na okre-

ślonym etapie rozwoju cywilizacyjnego. Jest wytworem kapitalistycznych stosunków produkcji, rozwoju regionalnego rynku pracy i regionalnego systemu osadnictwa.

Uprzemysłowienie kapitalistyczne Górnego Śląska było gwałtowne i generowane kilkoma czynnikami równocześnie.

1. Rewolucja amerykańska spowodowała odcięcie Europy od drewna amerykańskiego, a to przyczyniło się do 7-krotnego wzrostu jego cen. Wobec tego bardziej opłacalny stał się eksport drewna niż używanie go jako opału w hutnictwie, a wzrosło zainteresowanie łatwo dostępnym węglem kamiennym.
2. Militarne państwo pruskie inwestowało w związane z hutnictwem żelaza górnośląskie górnictwo węglowe.
3. Wprowadzenie koksu do hutnictwa żelaza miało wpływ na systematyczne zwiększenie się wydobycia węgla kamiennego (18-krotnie w 1806 r.). W konsekwencji chłonnego rynku pracy wzrosło zaludnienie Górnośląskiego Zagłębia Węglowego. W okresie 1816-1846 napłynęło doń ok. 40 tys. osób.

Powstanie, a następnie rozwój konurbacji przemysłowej w latach 40-tych XIX wieku przyczyniło się do utworzenia dogodnego rynku zbytu dla produktów żywnościowych pochodzących z regionów sąsiednich: Galicji, Rzeczypospolitej Krakowskiej i Królestwa. Górny Śląsk stawał się obszarem dominującym. Szczególny wzrost rangi gospodarczej Górnego Śląska w połowie XIX wieku w skali całej Europy Środkowej wynikał z obfitości łatwo dostępnych zasobów węgla, którego rola w hutnictwie nieustannie rosła (Rykiel, 1985).

Wraz z uprzemysłowieniem i urbanizacją nasilała się germanizacja, jej polityka zmierzała do stworzenia w tym regionie silnego ośrodka zarządzania. Do Katowic przeniesiono wiele instytucji centralnych: zarządy przedsiębiorstw, dyrekcję poczty, sąd okręgowy, dyrekcję Prusko-Królewskich Kolei Państwowych, Rybnickie Gwarectwo Węglowe itp. Powstawały też: banki, redakcje gazet oraz inne instytucje usługowe.

Ukształtowało się wówczas centrum mieszkaniowo-handlowe po północnej stronie torów kolejowych, a pod koniec stulecia zabudowa przekroczyła je w kierunku południowym. Wzniesiono wtedy 4 monumentalne kościoły, rozbudowano infrastrukturę techniczną miasta, w 1863 r. uruchomiono gazownię, a w 10 lat później – budowę sieci kanalizacyjnej, na początku XX w. oddano do użytku pierwszą na Górnym Śląsku oczyszczalnię ścieków, a oświetlenie elektryczne pierwsze mieszkania uzyskały jeszcze w końcu XIX wieku. To spowodowało konsekwentny przyrost mieszkańców miasta, jego potencjał demograficzny powiększył się z 11 tys. w 1875 r. do 43 tys. w 1910 roku. Katowice u progu 1-szej wojny światowej były niewątpliwie jednym z najbardziej nowoczesnych miast na dzisiejszych ziemiach polskich. A zatem w rezultacie germanizacji przeważającej tutaj ludności polskiej, zdaniem L. Szarańca (1983) „Stworzono w ten sposób z polskiej wsi niemieckie miasto, któremu wyznaczono specjalne cele – walkę o niemieckiego ducha na słowiańskim wschodzie”.

Górny Śląsk w XIX wieku stał się częścią przestrzeni europejskiej rozwijając się na wzór Zagłębia Ruhry, którą zarówno uzupełniał, jak i z nią konkurował. Wobec tego wymienione zagłębia miały wiele cech wspólnych, a mianowicie:

- duże zasoby węgla kamiennego i ograniczone zasoby rudy żelaza;
- podobny start przemysłowy w 1-szym bądź 2-gim cyklu Kondratiewa, okres rozwoju w 3-cim cyklu, a następnie – stagnacja i recesja, którym w 4-tym cyklu w przypadku Ruhry towarzyszyła restrukturyzacja i rekonwersja;
- system miast i tkanka osadnicza (mimo modernizacji) mocno naznaczona 1-szą fazą industrializacji;
- policentryczna struktura osadnicza.

Regiony te cechuje również znaczna odmienność:

- Zagłębie Ruhry różniła od zagłębia Śląska wielkość zasobów węgla,
- Śląsk był gorzej sytuowany pod względem transportowym i z dala od obszarów europejskiej aktywności gospodarczej (Jałowiecki, 1998).

Dogodne położenie zagłębia Ruhry sprzyjało jej rozwojowi jeszcze przed pojawieniem się kolei, bowiem wykorzystywała transport rzeczny, czego brakowało na Górnym Śląsku i było poważnym hamulcem jego rozwoju.

Zagłębie Ruhry produkowało 10 mln ton węgla już pod koniec lat 60-tych XIX wieku, także wolumen wydobycia porównywanego zagłębie osiągnęło dopiero w 1880 r., a więc opóźnienie startu przemysłowego Śląska wynosiło około 20 lat.

W latach 50. XX w., po okresie wielkiego rozkwitu, zagłębie Ruhry weszło w okres kryzysu strukturalnego, który zaznaczył się gwałtownym spadkiem poziomu wydobycia węgla i produkcji stali. Podjęto proces restrukturyzacji przemysłu tradycyjnego na rzecz przemysłu nowoczesnego z nowymi miejscami pracy: w przemyśle chemicznym, samochodowym i w elektronice. Ale przyrost miejsc pracy w tych przemysłach nie rekompensował chłonnego rynku pracy, jaki tworzył przemysł tradycyjny. Notowano więc wysokie bezrobocie i intensywną emigrację ludności.

Natomiast na Śląsku w latach 1970. obserwowano rozkwit podtrzymywany nowymi inwestycjami, które kreowały rozległy rynek pracy. Zatem Śląsk jawił się obok Donbasu jako największe zagłębie węglowe w Europie. Wobec tego na Śląsku w tym czasie nawet nie myślano o restrukturyzacji, przeciwnie rozwijały się tradycyjne gałęzie wytwórczości powodujące coraz większe przeciążenie środowiska przyrodniczego.

Polityka sztucznego i niezmiernie kosztownego podtrzymywania egzystencji regionów surowcowych w gospodarce „socjalistycznej” spowodowała znaczne zapóźnienie Górnego Śląska – udział sektorów pierwotnych (1-szego i 2-go) w jego gospodarce był w latach 1980. na poziomie lat 1950. dla zagłębia Ruhry, gdzie 1/2 czynnych zawodowo pracowała w usługach (tab. 1) (Nefodova, Strelecki, Treivisz, 1992).

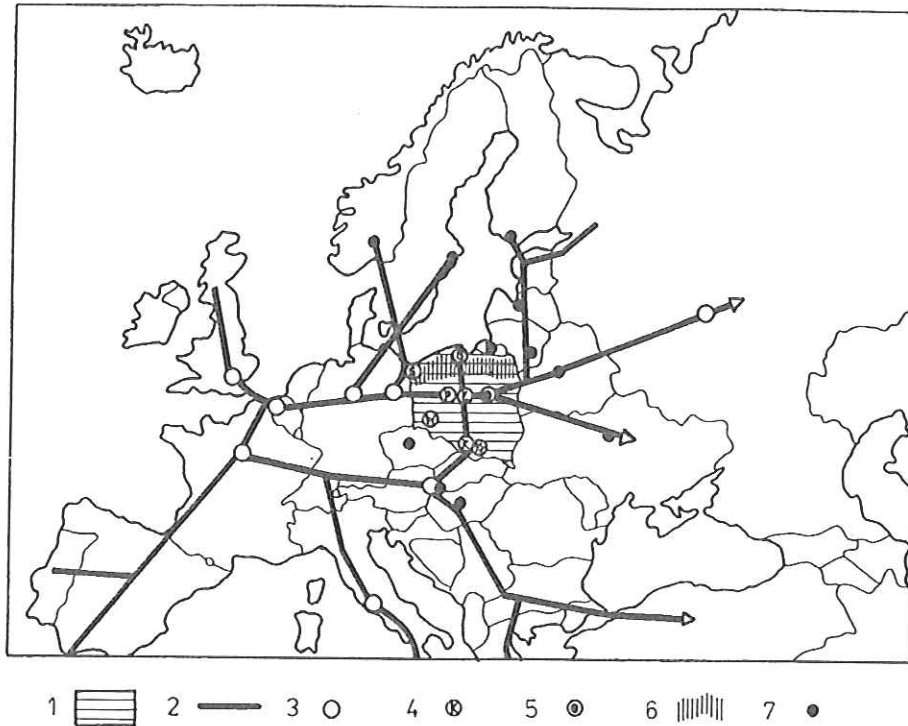
Tabela 1. Śląsk i Ruhra – regiony węgla i stali.
Table 1. Silesia and Ruhr – regions of coal and steel.

Cechy	Śląsk	Ruhra
Powierzchnia w tys. km ²	5,0	602
Część terytorium kraju 9w %)	1,6	1,7
Ludność (w mln)	3,9	9,5
Część ludności kraju (w %)	10,5	12,2
Przybliżona data szczytowej wielkości produkcji węgla (w mln ton)	200 (koniec lat 70.)	145 (koniec lat 50.)
Przybliżona data szczytowej wielkości produkcji stali (w mln ton)	10 (koniec lat 70.)	30 (początek lat 70.)
Zatrudnienie w przemyśle na 1000 M: lata 60.	255	270
Zatrudnienie w przemyśle na 1000 M: lata 80.	240	200
Górnicy i hutnicy zatrudnieni w przemyśle:		
w 1970 roku	58%	42%
w 1985 roku	59%	35%

Źródło: Nefodova T.G., Strelecki V., Treivisz A., 1992; Jałowiecki B., 1998.

W Zagłębiu Ruhry większość ośrodków wydobycia zlikwidowano, zespoły górniczo-hutnicze zrekonstruowano na rzecz nowoczesnej produkcji mechanicznej, opartej na nowoczesnych technologiach i rozwiniętych usługach, a miasto Essen stało się siedzibą wielu instytucji o randze krajowej. Tego rodzaju rekonstrukcja była możliwa dzięki radykalnej poprawie stanu środowiska przyrodniczego, co na Śląsku w najbliższym czasie nie wydaje się

możliwe. Taki stan rzeczy zmienił relację: centrum – peryferium dla Górnego Śląska, który dzieli od Ruhry dystans 40 lat, toteż nie spełnia standardów przestrzeni europejskiej, stając się przemysłowym skansenem i najbardziej problemowym regionem Polski, a w perspektywie „unijnej”, także Europy.

Rys. 1. Polska przestrzeń w procesie integracji europejskiej (wg: Kołodziejcki, 1997):
 1 – polska przestrzeń jako zwornik procesów integracyjnych Europy: zachodnio-wschodni kierunek integracji Europa bałtycka – wspólnota euroazjatycka niepodległych państw; północno-południowy kierunek integracji Europa bałtycka – grupa wyszehradzka; 2 – europejskie korytarze komunikacyjne o kluczowym znaczeniu dla integracji Polski z Europą; 3 – centra europejskie ważne dla rozwoju Polski; 4 – polskie aglomeracje o potencjalnym znaczeniu europejskim: G – gdańska, S – szczecińska, P – poznańska, W – wrocławska, Kr – krakowska, Ł – łódzka; 5 – Warszawa jako centrum o znaczeniu europejskim; 6 – przestrzeń przyrodnicza o znaczeniu europejskim (wartości ekologiczne i rekreacyjne); 7 – ważniejsze ośrodki nowej konstelacji środkowo-europejskiej polaryzacji potencjału cywilizacyjno-ekonomicznego („rozgwiazda” środkowoeuropejska).

Fig. 1. Polish space in process of European integration. Source: J. Kołodziejcki (1997):
 1 – Polish space as a jointer of integrational processes of Europe: west-east direction of integration European Union – European-Asian Union of independent states; north-south direction of integration Baltic Europe – Wyszehrad group; 2 – European transport corridors of a key importance for the integration of Poland and Europe; 3 – European centres important for development of Poland; 4 – Polish agglomerations of potential European importance: G – Gdańsk, S – Szczecin, P – Poznań, W – Wrocław, K – Katowice, Kr – Kraków, Ł – Łódź; 5 – Warsaw as a centre of European importance; 6 – natural space of European importance (ecological and recreation values); 7 – more important centres of new constellation of Central European polarization of civilization – economic potential (Central European “starfish”).

Ów region na przełomie XIX i XX wieku był rdzeniem (centrum) gospodarczym w organizacji terytorialnej polskiej przestrzeni, natomiast na następnym przełomie wiekowym (XX i XXI wiek) dokonuje się na naszych oczach zwrot w strukturze polskiej przestrzeni, górny Śląsk traci status obszaru rdzennego i co więcej pozostanie daleko poza zasięgiem nowego centrum przestrzeni i gospodarki polskiej w XXI wieku, którym jest polski odcinek wielkiej Europejskiej Osi Rozwoju XXI wieku: Paryż – Berlin – Poznań – Warszawa – Mińsk – Moskwa.

Unionizacja polskiej przestrzeni musi przyczynić się do rozwiązania problemu restrukturyzacji regionu tradycyjnego, jakim jest region śląski. Jest to problem w skali europejskiej, przekraczający krajowe możliwości kapitałowe. Zdaniem A. Kuklińskiego (1997) europeizacja problemów krajobrazu kulturowego Górnego Śląska – w kontekście porównawczym Zagłębia Ruhry i Donbasu – jest jedynym sposobem na uniknięcie sytuacji, w której ogromne obciążenia organizacyjne i kapitałowe towarzyszące restrukturyzacji regionu śląskiego mogą stanowić barierę dla restrukturyzacji pozostałych regionów Polski.

LITERATURA

- Drabina J., 1994: *Górny Śląsk i Europa w wiekach średnich*. [w:] Szczepański M. S. (red.): *Górny Śląsk na moście Europy*, Katowice.
- Jałowicki B., 1998: *Śląsk jako problem europejski*. [w:] *Śląsk – Polska – Europa. Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej*. Wydawnictwo UŚ, Katowice. s. 40–50.
- Kołodziejcki J., 1997: *O miejsce Polski w nowej przestrzeni europejskiej*. [w:] *Problematyka przestrzeni europejskiej*. Euroreg, Warszawa. s. 124–139.
- Kukliński A., 1997: *„Unionizacja” polskiej przestrzeni*. [w:] *Problematyka przestrzeni europejskiej*. Euroreg, Warszawa. s. 101–112.
- Kutz K., 1997: *Polska – Śląsk*. Gazeta Wyborcza.
- Nefedowa T. G., Strelecki V., Trevisz A., 1992: *La Ruhr, la Haute Silésie et la Donbas dans la trajectoire historique des vieilles régions industrielles européennes du charbon et de l’acier*. „Revue Belge de Géographie”. No. 1–4.
- Rykiel Z., 1985: *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*. Studia KPZK PAN, PWE, Warszawa. s. 60–70.
- Szajnowska-Wysocka A., 1999: *Wprowadzenie*. [w:] *Studium wiedzy o regionie śląskim*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Wydawnictwo UŚ, Katowice. s. 7–14.
- Szajnowska-Wysocka A., 2003 (w druku): *Ethnic problems of Upper Silesia*. [in:] *Region and Regionalism*. No. 5. ed.: M. Koter and K. Hefner. University of Łódź, Silesian Institute in Opole.
- Szaraniec L., 1983: *Osady i osiedla Katowic*. Katowice.

SUMMARY

Europeisation of cultural landscape in Upper Silesia

Among all Polish lands, Upper Silesia was closest related to European problems. This started as early as in 1526, when the Habsburgs started to control this area. Most of other European regions were then ruled by this dynasty. Therefore, in the 16th century, Upper Silesia was a part of the European empire.

Next European impulse entered Upper Silesia together with industrialisation. As compared, however, to other West European industrial centres, Upper Silesia was less developed and in the 19th century it was situated on distant peripheries of Europe. On the other hand, as compared to other ethnic Polish lands, this area earlier than others joined the world’s economy. Together with industrialisation, urbanisation processes intensified. Due to urbanisation policy, which consisted in establish-

ment of administration centre (and also germanisation centre) in Katowice, this town became one of the most advanced towns in present area of Poland just before the first world war.

Upper Silesia in the 19th century became a part of European space. This region developed similarly to Ruhra Basin. These two industrial regions had many common features. They complemented each other and competed with each other. The production of Ruhra Basin amounted to 10 million tons in the 60s of the 19th century; Upper Silesia reached this value in about 1880. At the end of the 50s of the 20th century, Ruhra Basin entered the period of structural crisis and started restructuring processes and improvement of natural environment.

Upper Silesia in the 70s of the 20th century still carried out large investments and seemed to be in the best condition. It became, side by side with Dombas Basin, the largest coal centre in Europe. Nobody even thought about restructuring processes in Upper Silesia. On the contrary, traditional heavy industry was being developed, which caused overloading of the natural environment. This resulted in a shift of sector and regional crisis by several years, which grew to present dimensions.

The restructuring of Upper Silesia is a large economic and social problem on the way to European Union. It is a problem on the European scale and it considerably exceeds our capital possibilities. The question emerged therefore: Shouldn't the problem of Upper Silesia be considered in the European Union structure?

Europeisation of Upper Silesia problem is the only way to avoid the situation, where large overloading of Upper Silesia with restructuring may become a barrier of restructuring of other Polish regions.

Prof. dr hab. Alicja Szajnowska-Wysocka
Zakład Geografii Osadnictwa i Studiów Regionalnych
Katedra Geografii Ekonomicznej
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec

PROBLEMY OCHRONY I KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU GÓRNEGO ŚLĄSKA

NA TLE DOŚWIADCZEŃ Z INNYCH REGIONÓW POLSKI
Red.: Andrzej T. JANKOWSKI, Urszula MYGA-PIĄTEK, Grzegorz JANKOWSKI
Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2002

Łukasz Obroślak

WPŁYW WARUNKÓW NATURALNYCH NA ROZWÓJ PRZESTRZENNY STRZEMIESZYC (DĄBROWA GÓRNICZA)

Strzemieszyce położone są na Wyżynie Śląskiej w obrębie Garbu Tamogórskiego (Kon-dracki, 1994). Do 1975 roku Strzemieszyce były samodzielnym miastem; później zostały włączone do Dąbrowy Górniczej i do dzisiaj stanowią jej dzielnicę. Niniejsza praca mieści się w nurcie badań morfogenetycznych miast. W polskiej geografii kierunek ten prezentowali m.in. M. Kielczewska-Zaleska (1956), M. Koter (1969, 1974, 1994), H. Szulc (1988, 1995), M. Kulesza (1999, 2001).

BUDOWA GEOLOGICZNA I RZEŻBA

Strzemieszyce położone są na Garbie Strzemieszycko-Trzebiesławickim, który stanowi szeroka, lekko falista, miejscami płaska powierzchnia. W jej obrębie na odpornych skałach zachowały się resztki starych zrównań (Gilewska, 1972). W podłożu dominują utwory perm-skie (iły pstry i piaskowce serii myślachowickiej). Na nich, występują czapy ostańców denu-dacyjnych wieku triasowego. Ostańce zbudowane są z wapieni, margli dolomitycznych i do-lomitów osadzonych w recie. Na nich zalegają czapy wapieni zbitych, falistych, trochitowych i zlepieńcowych oraz margli warstw gogolińskich z dolnego wapienia muszlowego. Pod utworami perm-skimi zalegają piaskowce karbońskie (namur A) warstw samowskich i łupki warstw małiniwickich (Doktorowicz-Hrebnicki, 1954). Utwory karbońskie budują zachodnie i południowe obszary Strzemieszyc, podczas gdy ostańce triasowe występują głównie na pół-noc od tej miejscowości.

PIERWSZE ŚLADY OSADNICTWA W STRZEMIESZYCACH

Pierwsze ślady osadnictwa na terenie Strzemieszyc – szczątki cmentarza, pochodzą z początków epoki żelaza – ok. 700 lat p.n.e.¹. W latach 30. XX w., na północ od wsi, od-

¹ Informacje pochodzą od pracowników Muzeum Zagłębia w Będzinie, którzy prowadzą badania archeologiczne na terenie Strzemieszyc.

kryto cementarzysko (Błaszczyk, 1982; Jamka, 1960, 1972). Pod koniec lat 90-tych XX w., w obrębie osady odnaleziono gród wczesnośredniowieczny datowany na XI w.². Jego lokalizacja wykazuje wyraźną zbieżność z centrum osadniczym wsi lokacyjnej, co może świadczyć o ciągłości osadniczej od tego okresu do dnia dzisiejszego.

Na umiejscowienie grodu wpływ wywarły warunki naturalne. Największą rolę w lokalizacji punktu osadniczego odgrywał dostęp do wody pitnej. Obszar Strzemieszyc leży w obrębie kontaktu skał triasowych, które są skałami krasowymi, z nieprzepuszczalnymi skałami permskimi i karbońskimi. Taka budowa geologiczna związana jest z występowaniem licznych źródeł w strefie kontaktów obu rodzajów skał. Ponadto w masywie skał krasowych – Srocza Góra 330,2 m n.p.m., góra Gieraska 340,42 m n.p.m. – występują wywieziska. Osada założona została na stoku ostańca denudacyjnego zbudowanego ze skał triasowych, w widłach potoków Bobrek i Rakówka. Przebieg dolin rzecznych tych dwóch potoków zdecydował o lokalizacji osady. Ograniczenie od północy stokiem Sroczej Góry, od zachodu doliną Rakówki, a od południa doliną Bobrka miało znaczenie obronne. Podmokłe dna dolin obu rzek stanowiły, podobnie jak wzniesienie Sroczej Góry, naturalną przeszkodę. Należy wspomnieć o wykorzystaniu już w XI w. surowców mineralnych w postaci rud ołowiu i srebra. Piec hutnicze do ich wytopu odkryto w Łośniu³. Znaleźiska archeologiczne na cmentarzysku w Strzemieszycach świadczą o wykorzystaniu srebra w znacznie większym stopniu niż w tym samym okresie na terenach sąsiednich (Jamka, 1972). W okresie tym wykorzystywano również kamień wapienny, którym wykładano posadzki w chatach.

Z czynników pozaprzyrodniczych należy wspomnieć o przebiegu jednego z głównych szlaków handlowych na terenach średniowiecznej Polski. Trakt solny biegnący z Krakowa przez Krzeszowice, Sławków, Bytom na Śląsk przebiegał wzdłuż krawędzi denudacyjnej – stoku Sroczej Góry. Wczesnośredniowieczna osada została więc zlokalizowana na tym szlaku.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY STRZEMIESZYC

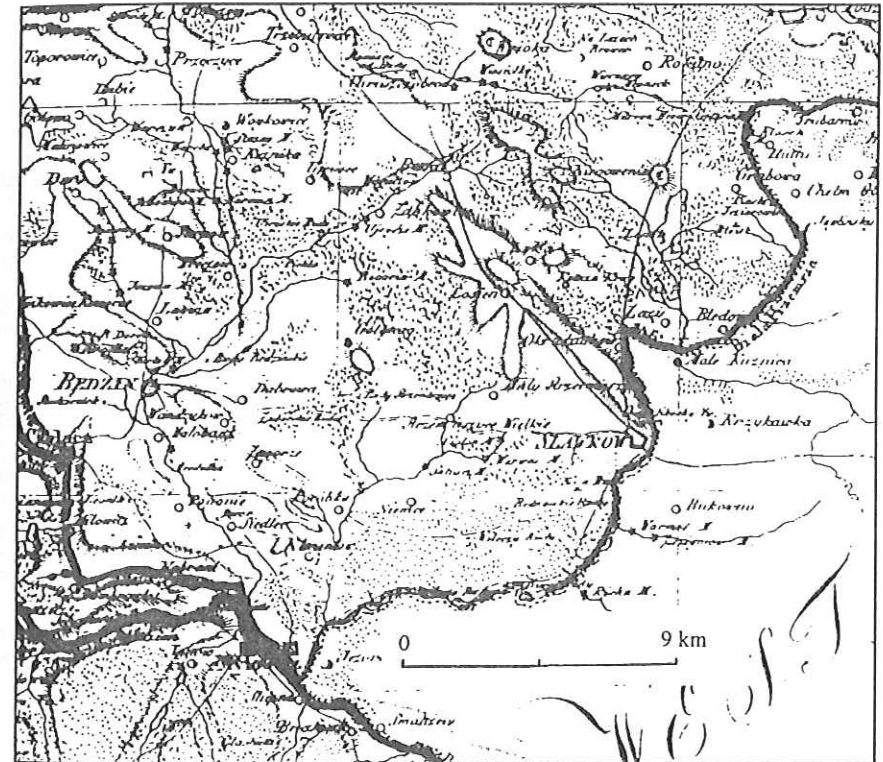
Warunki naturalne wpłynęły na rozwój przestrzenny osady w nieco inny sposób niż, na jej lokalizację. Wśród najważniejszych czynników należy wymienić: zasoby wodne, rzeźbę terenu i budowę geologiczną.

Pierwsze znaczące przemiany przestrzenne osadnictwa na ziemiach polskich zachodziły w okresie od XIII do XIV w. Były to przemiany już istniejących osad wiejskich i miast, które polegały na przyjęciu zasad lokacji na prawie niemieckim. Największe natężenie tych przemian nastąpiło w wieku XIV (Bogucka, Samsonowicz, 1986). W przypadku Strzemieszyc, lokacja na prawie niemieckim najprawdopodobniej miała miejsce na przełomie XIII i XIV w. (Krasnowski, Hiżycka, Sławiński, 1999). Lokacja odbywała się na zasadzie decyzji administracyjnej i przeobrażenia przestrzenne z nią związane nie były wywołane warunkami naturalnymi. Należy jednak podkreślić znaczenie, jakie lokacja wywarła na rozwój przestrzenny osady, regulując chaotyczny układ zabudowań, wyznaczając rozłóg łąkowo-leśny z charakterystycznymi wydłużonymi rolami oraz przyporządkowując teren całego państwa do poszczególnych jednostek osadniczych.

² Prace wykopaliskowe prowadzi p. Aleksandra Rogaczewska z Muzeum Zagłębia w Będzinie.

³ Informacja ustna od pracowników Muzeum Zagłębia w Będzinie.

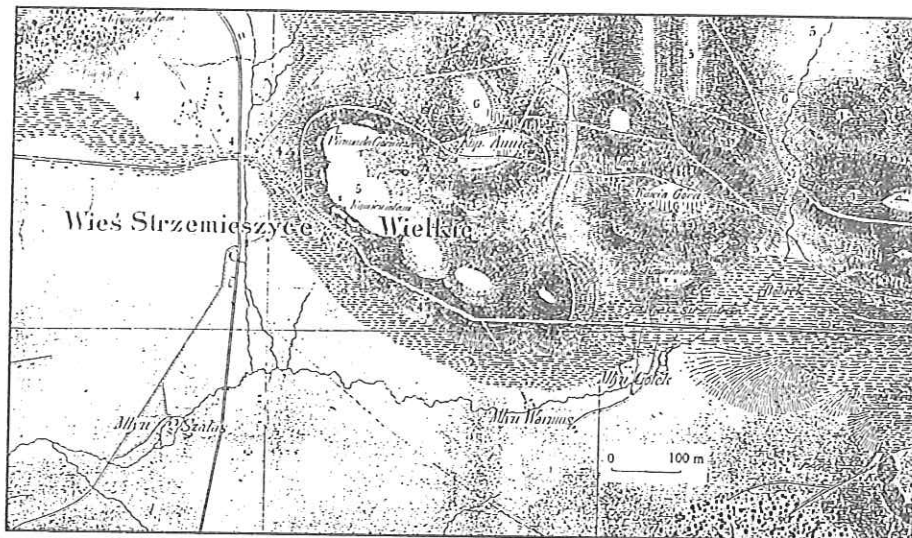
Od XV w. rozpoczął się proces rugowania włościan z roli i przejmowania łąnów kmiecych przez folwarki. Na przełomie XV i XVI w. – także w Strzemieszycach zachodził opisywany proces, w wyniku którego w 1581 r. w granicach wsi wymieniane są obok łąnów kmiecych 2 zagrody z rolą i 12 zagród bez roli (Pawiński, 1886). Zjawisko to dało początek tworzeniu się przysiółków. Wśród warunków naturalnych największe znaczenie dla ich tworzenia się miały wody powierzchniowe. Do początku XIX w. powstały na potoku Bobrek młyny: Szalas, Warmuz i Ciołek (nazwy od nazwisk właścicieli) (rys. 1). Wokół nich rozwinęły się przysiółki związane z tradycyjnym przemysłem wiejskim (rys. 2). Nazwy przysiółków pochodzą od nazw młynów i zachowały się do dnia dzisiejszego. I tak od młyna Szalas wziął nazwę przysiółek Szalasowizna, od młyna Ciołek – Ciołkowizna (Encyklopedia..., 1996). Wraz z rozwojem przemysłu wydobywczego wykorzystywano wody powierzchniowe w procesach technologicznych. W 1827 r. przy drodze ze Sławkowa do Strzemieszyc uruchomiono płuczkę galmanu, który wydobywano w zespole kopalń cynku „Anna” (Łabęcki, 1841). Do dnia dzisiejszego teren płuczki wyróżnia się w krajobrazie Strzemieszyc ukształtowaniem terenu – obszar falisty o deniwelacjach nie przekraczających ok. 1 m.

Rys. 1. Fragment mapy „Nowego Śląska” z 1809 r. z „Topographisch-militarischer Atlas von dem souverainen Herzogthume Schlesien”. Widoczne młyny na potoku Bobrek.

Fig. 1. The part of map „Nowego Śląska” (New Silesia) dated 1809 from “Topographisch-militarischer Atlas von dem souverainen Herzogthume Schlesien”. Mills on Bobrek river can be seen.

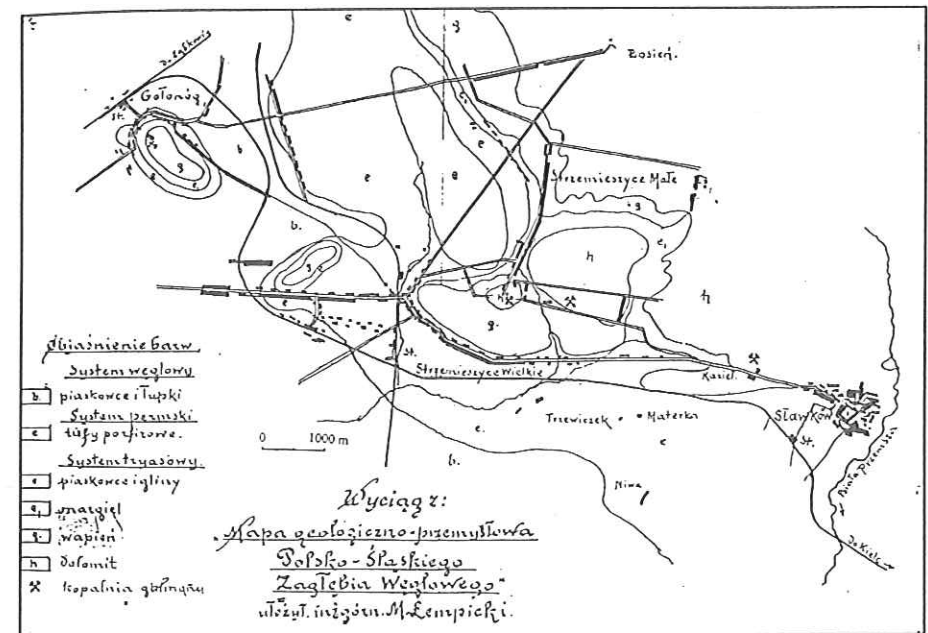
Obok wód powierzchniowych również rzeźba powierzchni zdecydowała o kierunku rozwoju osady. Podmokłe dna dolin rzecznych i nachylenie stoku implikowało rozwój przestrzenny Strzemieszyc w kierunku równoleżnikowym (rys. 2). Naturalne bariery odegrały największą rolę w przebiegu szlaków komunikacyjnych. Przebieg traktu solnego, oraz linii kolejowych jest w głównej mierze wynikiem budowy geologicznej, a co za tym idzie – ukształtowania powierzchni. Oczywiście należy tutaj wymienić także czynniki poprzyprowadnicze, z których największe znaczenie odegrał rozwój Dąbrowy Górniczej jako ośrodka, ku któremu ciążyły Strzemieszyce. Lustracja dróg województwa krakowskiego z 1570 r. wymienia trakt solny, który ze Strzemieszyc kierował się w kierunku północnym do Gołonoga (Lustracja..., 1971). Gołonóg jako największa okoliczna wieś stanowił ośrodek, do którego ciążyły osady sąsiednie. Wraz ze wzrostem znaczenia Dąbrowy sytuacja zaczęła się zmieniać. W 1828 r. rozpoczęto budowę drogi ze Strzemieszyc do Dąbrowy, której przebieg odpowiada dzisiejszym ulicą: Majewskiego, Staszica i Legionów Polskich (Kowalska, Jedlicki, Jezierski, 1958). Do początku XIX w. warunki naturalne uniemożliwiały taki przebieg traktu – został on wybudowany w obszarze podmokłym na nasypie. Także przebieg linii kolejowych nawiązuje do rzeźby terenu. W roku 1847 do Strzemieszyc dotarła Kolej Warszawsko-Wiedeńska (Encyklopedia..., 1996). Linia kolejowa wykorzystywała do swojego przebiegu na terenie Strzemieszyc dolinę Rakówki (obniżenie pomiędzy Górą Bardowicza i Sroczą Górą). Podobnie zaplanowano przebieg kolei Iwanogrodzko-Dąbrowskiej, której budowa została ukończona w 1885 r. (Encyklopedia..., 1996). Kolej ta wykorzystywała naturalne obniżenie terenu jakim jest dolina potoku Bobrek.

Rys. 2. Fragment mapy J. Hempla z 1857 r. Widoczne młyny oraz kopalnie rud cynkowo-olowiowych.
Fig. 2. The part of map by J. Hempel, dated 1857. Mills and zinc-lead ore mines can be seen.

Największe przeobrażenia przestrzenne na terenie Strzemieszyc miały związek z eksploatacją surowców mineralnych (rys. 3). Od wczesnego średniowiecza we wschodniej Małopolsce wydobywano rudy ołowiu i srebra, o czym w okolicach Strzemieszyc świadczą wspomniane odkrycia archeologiczne. Eksploatację w schyłkowej epoce średniowiecza do-

kumentują już przekazy pisane. J. Kantor-Mirski (1932) wymienia m.in. kopalnie metali na Kawiej Górze i Warpie czynne w 1552 r. oraz kopalnie: Lipie wzmiankowaną w 1567 r. i Stanisławów (1575 r.). Kopalnie te dostarczały rudy do pieca w Sławkowie. Tereny górnicze pomiędzy Sławkowem i Strzemieszycami wymienia także lustracja dróg z 1570 r. (Lustracja..., 1971). Wraz z powstawaniem kopalń, rozwijały się wokół nich zespoły zabudowań – z biegiem czasu przekształcone w przysiółki. Z kopalnią na Kawiej Górze związany jest przysiółek Kawa, a z kopalnią Lipie przysiółek Lipówka. Rola na terenie Kawy weszła w 1688 r. w skład uposażenia plebańskiego w Gołonogu⁴. Wzmógł się rozwój górnictwa rud cynkowo-olowiowych w Strzemieszycach nastąpił w początkach XIX w., kiedy w Dąbrowie uruchomiono Huty Cynkowe. W 1820 r. założono w Strzemieszycach kopalnię Anna, która „rociągała się (...) od góry Warpia (...) do wschodniej części Kawiej Góry” (Łabęcki, 1841). Kopalnia była rozbudowywana⁵ i funkcjonowała do połowy XIX w. W chwili obecnej ślad po kopalni stanowi przysiółek Strzemieszyc Małych – Anna (rys. 2).

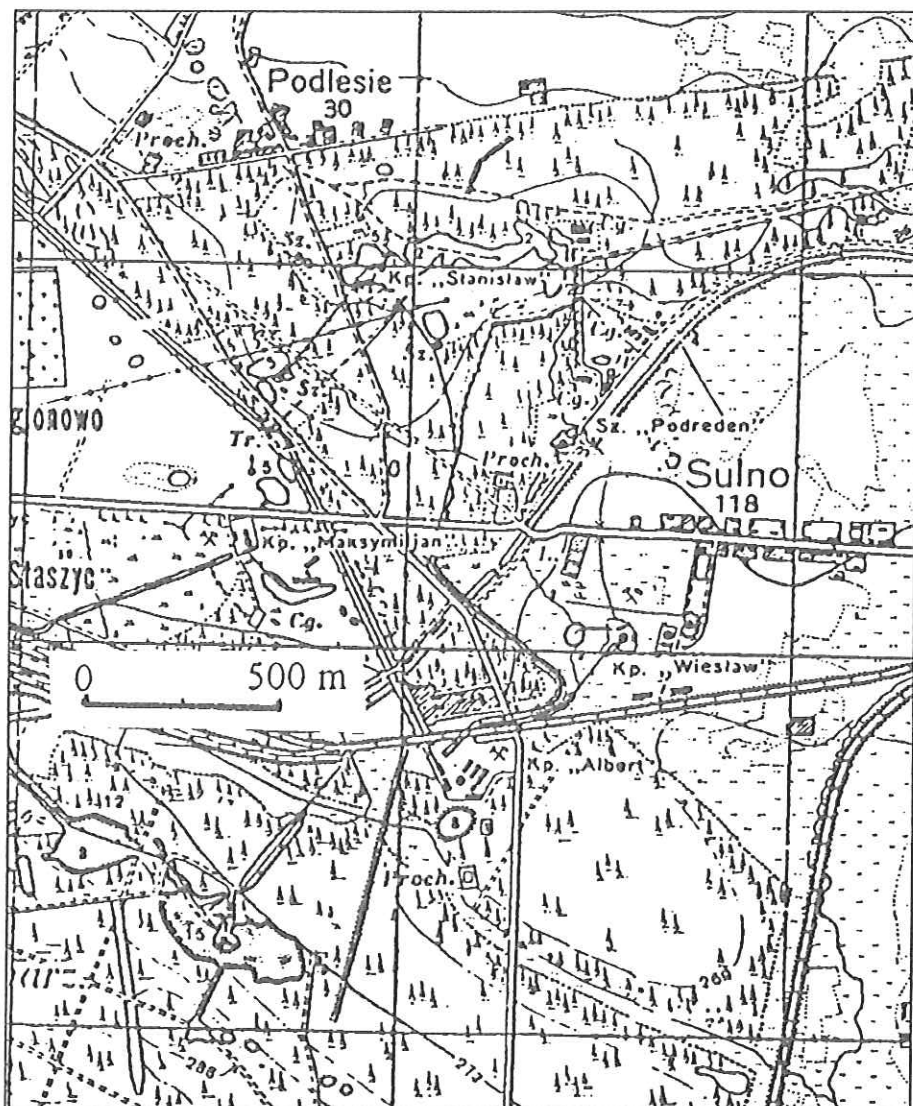
Rys. 3. Plan sytuacyjny okolic Strzemieszyc. Widoczne kopalnie rud cynkowo-olowiowych.
Fig. 3. Site plan of the Strzemieszyce neighbourhood. Zinc-lead ore mines and the railway route can be seen.

Nieco mniejsze przeobrażenia, nie związane z rozwojem infrastruktury mieszkalnej a raczej przemodelowaniem terenu następowały pod koniec XIX w. i na początku XX w. (Obroślak, 2001). W tym okresie rozpoczęła się eksploatacja węgla kamiennego w południowej i zachodniej części Strzemieszyc (rys. 4). Pierwsza kopalnia została uruchomiona w roku 1880 (kopalnia Jakub) i funkcjonowała do 1939 r. (Jaros, 1972). Na początku XX w.

⁴ Świadcą o tym dokumenty w Archiwum Parafialnym w Gołonogu.

⁵ Założono płuczkę rud, o której wspomniano już wyżej. W 1827 r. istniał już zespół kopalń „Anna”.

powstała kopalnia „Staszyc II”. W latach 1910-1930 eksploatację poprzez szyb „Albert” prowadziła dąbrowska kopalnia „Flora” (Jaros, 1972). W latach 1912-1935 działała kopalnia „Zdziaław”, która funkcjonowała także pod nazwami: „Roman”, „Podreden” (rys. 4) i „Marian” (Jaros, 1972). Należy podkreślić, iż przemianom przestrzennym związanym z górnictwem węglowym podlegała tylko zachodnio-południowa część osady, ze względu na dogodne warunki geologiczne.

Rys. 4. Fragment mapy topograficznej z 1940 r. W części zachodniej zaznaczone kopalnie węgla kamiennego.
Fig. 4. Topographic map, dated 1940. Coal mines marked in the western part.

Od połowy XIX w. kiedy nastąpiła szybka industrializacja Strzemieszyc, warunki naturalne odgrywały znacznie mniejszą rolę w rozwoju przestrzennym osady. Największe przekształcenia w tym okresie wiążą się z budową kolei żelaznej i rozwojem zakładów przemysłowych. Ich lokalizacja i rozwój są jednak bezpośrednio związane z czynnikami pozaprzemysłowymi. Największą rolę odegrały w tym przypadku dostęp do bazy surowcowej, koszty transportu i dostępność do infrastruktury w tym głównie szlaków kolejowych. Można zatem stwierdzić, że w sposób pośredni warunki naturalne wpływały na postępujące uprzemysłowienie.

PODSUMOWANIE

Na rozwój przestrzenny Strzemieszyc w sposób bezpośredni wpłynęły czynniki naturalne, do których należy zaliczyć:

- wody – wykorzystywane zarówno w celach konsumpcyjnych, jak i wraz z ukształtowaniem powierzchni jako naturalna bariera ochronna; energia wody wykorzystana w przemyśle (młyny, płuczki), wokół którego skupiało się osadnictwo;
- rzeźba – jako naturalna przeszkoda ułatwiająca obronę; rozwój wsi wzdłuż stoku, naturalne bariery jakie stanowiły podmokłe doliny rzeczne odegrały decydującą rolę w wytyczeniu kierunków rozwoju przestrzennego osady;
- surowce mineralne – przemodelowanie terenu poprzez eksploatację rud metali; wokół kopalń lokowane były osiedla; na przełomie XIX i XX w. przeobrażenia przestrzenne wywołane były również eksploatacją węgla kamiennego.

Warunki naturalne wpływały również w sposób pośredni na rozwój przestrzenny.

Wymienić tu należy:

- budowę geologiczną – stymulowała rozwój rzeźby i stosunków wodnych na obszarze Strzemieszyc; monoklinalny układ warstw skalnych w połączeniu z litologią zdecydował o powstaniu stref źródłkowych (wypływy wód podziemnych na kontakcie skał przepuszczalnych i nieprzepuszczalnych) oraz rozwoju krawędzi denudacyjnych wraz z ostańcami denudacyjnymi;
- rzeźbę – wpłynęła na przebieg szlaków komunikacyjnych w tym głównie kolei, które decydowały o industrializacji Strzemieszyc;
- surowce mineralne – eksploatacja rud metali wymusiła rozwój sieci drożnej, wokół której nastąpiła koncentracja zabudowy.

Obok warunków naturalnych na rozwój przestrzenny wpływał szereg czynników pozaprzemysłowych. Wśród najważniejszych należy wymienić: lokację na prawie niemieckim, koszty transportu, rozwój infrastruktury, koncentrację przemysłu.

LITERATURA

- Błaszczak W., 1982: Będzin przez wieki. Wyd. PTTK Oddział w Będzinie, Poznań.
 Bogucka M., Samsonowicz H., 1986: Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
 Doktorowicz-Hrebniński S., 1954: Mapa Geologiczna Górnośląskiego Zagłębia Węglowego. Arkusz 2 Bytom. Instytut Geologiczny.
 Encyklopedia Dąbrowy Górniczej A-Z. T 1, 1996. Pobideł S. (red.), Towarzystwo Przyjaciół Dąbrowy Górniczej, Dąbrowa Górnicza.

- Gilewska S., 1972: Wyżyny Śląsko-Malopolskie. [w:] Klimaszewski M. (red.): Geomorfologia Polski, t. I. PWN. Wrocław, Warszawa. s. 232-339
- Jamka R., 1960: Pradzieje i wczesne średniowiecze Górnego Śląska ze szczególnym uwzględnieniem obszaru przemysłowego. Śląski Instytut Naukowy, Wyd. „Śląsk”, Katowice.
- Jamka R., 1972: Związki Zagłębia Dąbrowskiego z Górnym Śląskiem w świetle badań archeologicznych, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Jaros J., 1972: Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich. Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Kantor-Mirski M., 1932: Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy: szkice monograficzne. T. 2. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Zagłębia Dąbrowskiego, Sosnowiec.
- Karta geognostyczna zagłębia węglowego w Królestwie Polskim, opr. Jan Hempel, 1856, sekcja III, AGAD Warszawa, zbiory kartograficzne, sygn. 711-69/99.
- Karte des Deutschen Reiches, opr. Pruski Urząd Pomiarowy 1885, 1904, WnoZ UŚ, zbiory kartograficzne, sygn. II/1/92.
- Kielczewska-Zaleska M., 1956: O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego. Osady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w. PWN, Warszawa.
- Kondracki J., 1994: Geografia Polski – mezoregiony fizyczno-geograficzne. PWN, Warszawa.
- Koter M., 1969: Geneza układu przestrzennego Łodzi Przemysłowej. Instytut Geografii PAN, Prace Geograficzne nr 79. PWN, Warszawa.
- Koter M., 1974: Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, ser. II, z. 55, Łódź.
- Koter M., 1994: Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast. [w:] Koter M., Tkocz J., (red.): Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały Konferencyjne. Toruń-Łódź.
- Kowalska S., Jedlicki J., Jezierski A., 1958: Ekonomia górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim : 1831-1864. Instytut Historii PAN. PWN, Warszawa.
- Krasnowolski B., Hiżycka J., Sławiński S., 1999: Studium historyczne miasta Dąbrowa Górnicza. Pracownia Konserwacji Zabytków „Arkona” sp. z o.o. (maszynopis).
- Kulesza M., 1999: Uwagi o morfogenezie miastna obszarze Polski środkowej (dawne ziemie łączycza i sieradzka). Rocznik Łódzki, t. 45, Łódź.
- Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570, 1971. wyd. B. Wyrozumska. Materiały Komisji Nauk Historycznych PAN nr 21, Oddział w Krakowie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Łabęcki H., 1841: Górnictwo w Polsce: opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym/skreślił Hieronim Łabęcki. Drukarnia Juliana Kaczanowskiego, Warszawa.
- Mapa „Nowego Śląska” z Atlasu: Topographisch-militarischer Atlas von dem souverainen Herzogthume Schlesien (...), wyd. Instytut Geograficzny w Weimarze, 1809, ark. 19, Biblioteka PAN w Gdańsku, zbiory kartograficzne nr 515.
- Mapa topograficzna, opr. Reichsamt für Landesaufnahme 1940, na podstawie pomiaru Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie, 1931, WNoZ UŚ, Składnica Map.
- Mappa szczegulna Woiewodztwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego, opr. [Herman] Karol de Parthées, 1787, Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiory kartograficzne, sygn. 3832.
- Obrosłak Ł., 2001: Krajobrazy kulturowe strefy brzeżnej Zagłębia Dąbrowskiego na przykładzie Strzemieszyc. [w:] Myga-Piątek U. (red.): Krajobraz kulturowy: idee, problemy wyzwania. WNoZ UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec.
- Pawiński A., 1886: Polska XVI w. pod względem geograficzno-stystycznym. Źródła dziejowe. T. 3: Malopolska. Księgarnia Gebetnera i Wolffa, Warszawa.
- Przemsa-Zieliński J., 1996: Sosnowiecka encyklopedia historyczna. Z. 3. Sosnowiecka Oficyna Wydawnicza „Sowa-Press”, Sosnowiec.
- Szulc H., 1988: Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Wrocław.
- Szulc H., 1995: Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, „Continuo”, Wrocław.

SUMMARY

Effect of natural conditions on spatial development of Strzemieszyce (Dąbrowa Górnicza)

Strzemieszyce is situated on the Strzemieszyce-Trzebieślawice Ridge, which is built of Permian (mottled clays and sandstones) and Triassic (limestones, dolomitic marls and dolomites) rocks. Currently, Strzemieszyce is a district of Dąbrowa Górnicza.

Origins of Strzemieszyce date back to the early Middle Ages. A mediaeval rampart has been discovered in the central part of the settlement. The most important factors that determined the location of Strzemieszyce include:

- waters – karstic springs of high volume, defensive matters – the rampant is located at the junction of the rivers Bobrek and Rakówka;
- surface features – as a natural fortress, facilitating defence.

In the Middle Ages, spatial development of Strzemieszyce was also related to the course of the salt route connecting Kraków and Silesia. Industries, especially chemical industry and metallurgy, started to develop in Strzemieszyce in 19th century. The progressive industrialization was influenced most by building the railway route Warsaw-Vienna.

Main factors determining the spatial development include:

- water – farmsteads based on traditional agricultural activities;
- surface features – location on the slope of the monadnock-type ground elevation – development of the settlement along the slope;
- mineral resources – starting from the 16th century, zinc and lead ore mines were established; settlements were built around the mines; on the turn of the 20th century, spatial transformations were caused by coal exploitation.

Mgr Łukasz Obrosłak
Katedra Geografii Fizycznej
Wydział Nauk o Ziemi UŚ
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec
e-mail: lobrosłak@wnoz.us.edu.pl